

HANNA LIBERSKA

UJMOWANIE PERSPEKTYWY CZASOWEJ WŁASNEGO ŻYCIA PRZEZ DORASTAJĄCYCH

ABSTRACT. Liberska Hanna, *Ujmowanie perspektywy czasowej własnego życia przez dorastających* [Adolescents' comprehension of time perspective of their own life]. Człowiek i Społeczeństwo, t. XIV, Poznań 1996, pp. 39-46. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 83-232-0704-6. ISSN 0239-3271.

The paper presents the results of research on the development of time perspectives in adolescence. The results show that temporal extension of the past perspective does not change significantly during adolescence. The border point between the past and the present is located at the beginning of sexual maturity. The results also show that the development of time perspectives influence forming identity, and on life planning and expectations concerning personal future as well as the future of the world.

Hanna Liberska, dr, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Psychologii, ul. Szamarzewskiego 89, 60-569 Poznań, Polska - Poland.

Problem wyłaniania się perspektyw czasowych i tożsamości człowieka interesuje specjalistów z różnych dziedzin od dawna. Prezentowane opracowanie jest kolejną propozycją rozwiązania go, a przynajmniej próbą pogłębionej naukowej penetracji tej interesującej problematyki z punktu widzenia psychologii rozwoju. Niestety we współczesnej literaturze przedmiotu spotykamy prezentacje badań nad rozwojem „Ja” – natomiast wyraźnie brak prac nad rozwojem perspektyw czasowych (por. M. Tyszkowa 1980). Problematyka rozwoju perspektyw czasowych młodzieży łączy się z dziedziną psychologii czasu, już choćby poprzez dwa terminy: horyzont i perspektywę (por. H. Rodriguez-Tome, F. Bariaud 1987). Idea perspektywy czasowej jest związana we współczesnej psychologii ze specyficzną ludzką zdolnością przekraczania granic teraźniejszości przez pamięć tego, co było i oczekiwanie tego, co będzie. Przeszłość i przyszłość istnieją tylko w umyśle człowieka i to nie jako one same, ale jako teraźniejszość. Jako jedyna istnieje tylko teraźniejszość i to w trzech odmianach: teraźniejszość przeszłości, teraźniejszość teraźniejszości i teraźniejszość przyszłości (por. Św. Augustyn, *Wyznania*). Perspektywa czasowa jest zatem uznawana za ośnowę ludzkiej tożsamości i aktywności, a rozwijana jest w dwóch kierunkach. Pozwala ona zachować odczucie własnej ciągłości – wbrew nieustannym zmianom wyznaczającym czas.

Rozpoznanie perspektywy czasowej pozwala psychologom zrozumieć przebieg procesu formowania najogólniejszych aspektów funkcjonowania jednostki ludzkiej, jak też tego, co jest określane jako subiektywne czy najbardziej intymne u danej osoby, a zatem ma fundamentalne znaczenie dla zrozumienia przebiegu rozwoju podmiotu, jak też jego terażniejszości.

Proces strukturyzacji perspektyw czasowych jest możliwy do uchwycenia już we wczesnych okresach rozwoju np. uwidacznia się w nabywaniu przez dziecko wyróżników czasu, warunkujących postępującą organizację czasu w życiu codziennym. Rozwijająca się aktywność małego dziecka, zwłaszcza aktywność zabawowa, umożliwia rozwój orientacji w czasie: prowadzi do odróżniania przeszłości, terażniejszości i przyszłości (J. Piaget 1966, M. Tyszkowa 1980). Stopniowo dziecko staje się zdolne do antycypowania przyszłości, do ustanawiania przyszłych – mniej lub bardziej odległych – celów własnej aktywności, do planowania czynności oraz korygowania jej przebiegu. Już pod koniec wieku przedszkolnego u dzieci pojawiają się wyobrażenia na temat własnej osoby w przyszłości – choć ciągłość własnego „ja” jest ujmowana w sposób elementarny. W młodszym wieku szkolnym, dzięki postępującej – na bazie rozwoju poznawczego – orientacji w przeszłości, terażniejszości i przyszłości przebiega dalszy rozwój poczucia ciągłości własnego „ja”. Stopniowa integracja trzech wymiarów czasowych „ja” umożliwia zarysowanie się tożsamości podmiotu. W okresie dorastania przed młodym człowiekiem wyłania się bogata gama możliwości rozwojowych i wzrasta rozległość perspektywy czasowej. Proces strukturyzacji i restrukturyzacji perspektyw czasowych znajduje swoje odzwierciedlenie w zmianach procesów poznawczych w okresie dorastania, oddziałuje na kształtowanie się i rozwój tożsamości, przejawia się w celach życiowych młodych ludzi, w ich wyobrażeniach dotyczących przyszłości osobistej, jak i przyszłości świata.

W pierwszych okresach ontogenezy (dzieciństwo i dorastanie) wraz z różnicowaniem się i wydłużaniem perspektywy czasowej rozwija się orientacja ku przyszłości, uznawana za szczególnie ważną dla ludzkiego myślenia i działania (A. Bandura 1986, Neisser 1976). Orientacja ku przyszłości staje się podstawą dla określenia perspektyw życiowych obejmujących coraz rozleglejsze odcinki czasu (miesiące, lata, dekady, ...). W ten sposób zostaje zarysowana droga życiowa podmiotu. Planowanie i podejmowanie działań ukierunkowanych na uznane przez podmiot wartości otwiera przed młodym człowiekiem perspektywę dalszego rozwoju, a zarazem gwarantuje ciągłość rozwoju tożsamości. Problem rozwoju tożsamości jest jednym z fundamentalnych w psychologii. Tożsamość jest gwarantem poczucia przynależności do siebie samego, do swoich bliskich, do szerokich grup społecznych. Tożsamość pozwala też jednostce porównywać się z innymi ludźmi, jednak – co najważniejsze – tożsamość zapewnia poczucie „bycia sobą” w każdym momencie egzystencji podmiotu i niezależnie od zmian fizycznych czy psychicznych. Tożsamość człowieka formuje się w określonej czasoprzestrzeni, w której on żyje. Dla prześledzenia procesu formowania tożsamości (jej ewolucji w czasie) wskazane jest poznanie – w pierwszej kolejności – rozwoju perspektyw czasowych.

Przedstawione tu dane empiryczne stanowią efekt pierwszego etapu badań nad rozwojem horyzontu czasowego oraz tożsamości dziewcząt i chłopców w dobie gwałtownych i radykalnych przemian społeczno-ekonomicznych w kraju i na świecie. Prezentowane opracowanie jest owocem wstępnego rozpoznania perspektyw czasowych oraz celów życiowych polskiej młodzieży. W ramach prac empirycznych podjęto próbę rozpoznania granicznego punktu perspektyw przyszłości, w której to przyszłości wyłaniają się, mieszają

się i łączą marzenia młodych ludzi, zadania, które pragną oni zrealizować, obrane idee. Trudno jest przecenić ich znaczenie i wpływ na terażniejszość dziewcząt i chłopców, na proces kształtowania ich tożsamości. Równie istotnym celem badań – o czym już wspomniano – było poznanie procesu formowania się perspektyw życiowych młodzieży w określonym horyzoncie czasowym. Perspektywy życiowe wyłaniają się z przeszłości, modyfikują terażniejszość i oddziałują na przyszłość podmiotu, przekształcając jego tożsamość we wszystkich jej aspektach i wymiarach czasowych.

METODA

Badaniami objęto 30 osób w wieku 14 lat oraz 30 osób w wieku 16 lat. W obu grupach wiekowych 50% badanych stanowiły dziewczęta, a 50% – chłopcy. W skład młodszej grupy wiekowej wchodził uczniowie klasy VII szkoły podstawowej, a starszą grupę wiekową tworzyli uczniowie klasy I liceum ogólnokształcącego. W badaniach zastosowano dobór losowy osób do próby: w pierwszej kolejności wylosowano numer szkoły podstawowej oraz numer liceum ogólnokształcącego spośród wszystkich szkół poznańskich, a następnie wylosowano klasy, których uczniowie utworzyli obie grupy badawcze. Uczestników badań należących do dwóch grup wiekowych losowano z list uczniowskich klas VII a i VII c oraz Ia i Ib w taki sposób, aby połowę stanowiły dziewczęta a drugą połowę – chłopcy. W analizie wyników uwzględniono pochodzenie społeczne młodzieży.

Wśród wykorzystanych technik znalazł się kwestionariusz, esej, rozmowa psychologiczna oraz skala szacunkowa.

W celu poznania etapu życia, który zdaniem osób badanych jest (był lub będzie) najważniejszy w ich życiu – młodych ludzi poproszono o przypisanie wartości od 1 do 5 następującym okresom rozwojowym: dzieciństwo, dorastanie, wczesna dorosłość, średnia dorosłość oraz późna dorosłość.

Dla zbadania perspektywy przeszłości wykorzystano technikę pozwalającą przywołać wszystkie wspomnienia dorastających dziewcząt i chłopców, jakie im przyszły do głowy, a następnie zlokalizować je w czasie. Inspiracją były tu techniki wykorzystywane w niektórych badaniach nad pamięcią (Waldfoegel 1948).

Osobom badanym podano następującą instrukcję: „Zastanów się nad całym Twoim dotychczasowym życiem. Jakie wspomnienia przychodzą Ci na myśl? Wylicz je i usytuuj w czasie każde wspomnienie – określ z jakim momentem Twojego życia ono się łączy, przypomnij w jakim byłeś (aś) wówczas wieku lub podaj datę, lub okres, z którego to wspomnienie pochodzi”.

W analizie wyników nie stosowano żadnej selekcji, jeżeli chodzi o typ wspomnień. Nie oczekiwano też, że każdy dorastający przedstawi całość swych wspomnień. Zakładano, że w sytuacji swobodnego przypominania w kontekście względnie neutralnym badanie dorastających dziewcząt i chłopców dostarczy reprezentatywnych próbek treści budujących perspektywę przeszłości młodzieży – zarówno starszej, jak i młodszej grupy wiekowej. Dopuszczono odpowiedzi bardzo powściągliwe (np. „łanie”, „choinka w przedszkolu”), jak też zawierające mniej lub bardziej rozbudowany komentarz (np. „Dostałem rower od ojca na moje 10 urodziny”, „Nauczycielka matematyki powiedziała, że jestem najinteligentniejszą uczennicą w klasie”. „Latem, kiedy byłam na obozie na Mazurach pocałował mnie chłopak. To było pierwszy raz. Podobało mi się i poczułam się taka dorosła”). Oczekiwano, że ten sposób postępowania pozwoli uzyskać bardzo bogaty materiał do analizy.

Natomiast dla poznania perspektyw przyszłości dorastających – ich celów i planów życiowych – poproszono ich o napisanie wypracowania na temat: Ja i moja przyszłość. Osobom badanym podano zatem następującą instrukcję: „Napisz o Twoim przyszłym życiu, planach i celach, które chcesz osiągnąć w przyszłości. Jak sądzisz, kiedy zrealizujesz te cele? Czy jesteś zainteresowany rozwojem Polski w przyszłych latach? Jak oceniasz szanse ekonomicznego i społecznego rozwoju kraju w przyszłości? Przedstaw wizję przyszłej Polski”.

Ponadto przeprowadzono z dorastającymi rozmowę na temat spostrzeganych przez nich problemów współczesnej Polski. W rozmowie poruszano problemy rodzinne, polityczne, ekonomiczne itd. percepowane przez młodzież w latach dziewięćdziesiątych. Zebrane dane stały się materiałem do analizy psychologicznej.

WYNIKI

W toku analizy ustalono szereg podobieństw oraz różnic pomiędzy grupami porównywanymi. Na podstawie wielu danych stwierdzono m.in., że najodleglejszy punkt perspektywy przeszłości mieści się między 4 a 5 rokiem życia. Osoby badane wspominały z tego okresu zdarzenia z życia rodzinnego, jak też wydarzenia z przedszkola. Jednak gęstość (rozsianie w czasie) tych wspomnień była bardzo mała, np. 1 – 2 wydarzenia zlokalizowane na przełomie 4 i 5 roku życia. W zakresie rozciągłości perspektywy przeszłości nie zaznaczyły się żadne istotne różnice jako funkcje wieku, płci czy środowiska społecznego badanych. Jednakże uchwycono dwie zarysowujące się tendencje. Okazało się, że starsza grupa wiekowa przywołuje większą liczbę wspomnień z przeszłości, przez co wspomnienia te są gęściej rozmieszczone na osi czasu. Ponadto stwierdzono różnicę dotyczącą punktu granicznego między przeszłością a terażniejszością. Otóż w przypadku młodzieży pochodzącej z rodzin robotniczych lub rzemieślniczych granica między przeszłością a terażniejszością była bardziej przesunięta ku terażniejszości, niż w przypadku młodzieży z rodzin inteligenckich. Oznacza to, że w pierwszej z wymienionych grup przejawiała się dłuższa perspektywa przeszłości. Jeśli chodzi o lokalizację punktu granicznego przeszłości i terażniejszości to generalnie można stwierdzić, iż obejmował on początek okresu dojrzewania seksualnego. Zabarwienie emocjonalne większości wspomnień z przeszłości było pozytywne. Treść najliczniej występujących wspomnień dotyczyła życia rodzinnego, wydarzeń z życia szkolnego, czasu wolnego i wakacji oraz kontaktów z rówieśnikami. Jeśli chodzi o tematykę wspomnień, to wyniki badań nie wykazały żadnych istotnych różnic międzygrupowych.

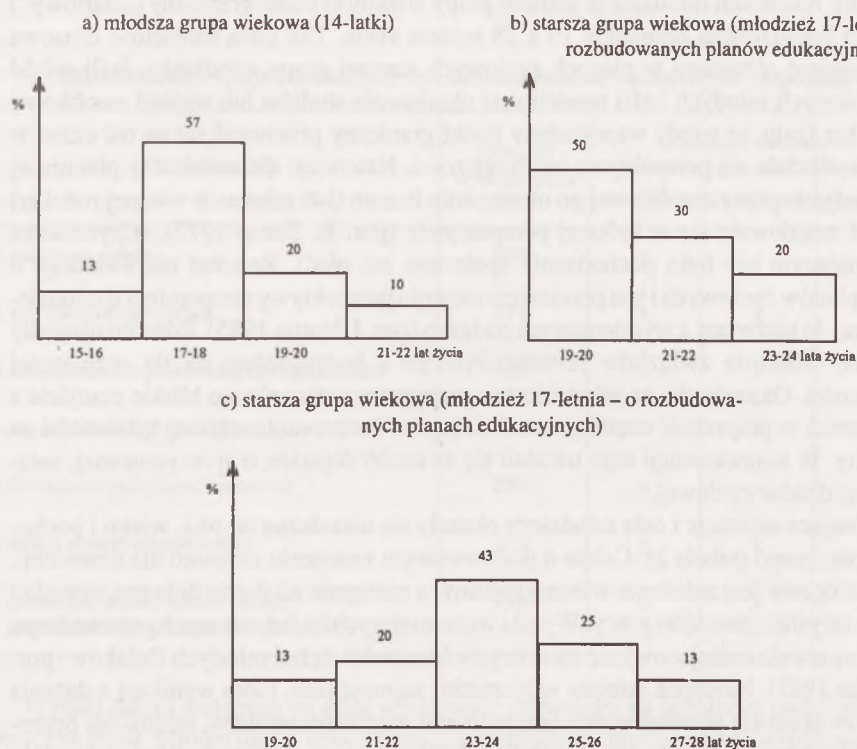
Tabela 1

Ważność poszczególnych okresów życia w ocenie młodzieży (hierarchia miejsc)

Wiek badanych	Okresy życia				
	Dzieciństwo	Dorastanie	Wczesna dorosłość	Średnia dorosłość	Późna dorosłość
14-latki	IV m-ce	I m-c	II m-ce	III m-ce	V m-cy
17-latki	IV m-ce	II m-ce	I m-c	IV m-ce	III m-ce

Dziewczęta i chłopcy przeprowadzili także ocenę ważności poszczególnych okresów życia – wybierając pomiędzy dzieciństwem, dorastaniem, wczesną dorosłością, średnią dorosłością i późną dorosłością (tabela 1). Młodzież poproszono też o podanie powodów, leżących u podstaw dokonanego wyboru. Młodszy badani za najważniejszy okres w życiu ludzkim uznali dorastanie. Młodzież 14-letnia stwierdziła, że właśnie teraz – w okresie własnego dorastania – bardzo silnie odczuwa swe dojrzewanie, „własne stawianie się”, rozwój fizyczny i psychiczny. Akcentowano w wypowiedziach rozwój samoświadomości i poczucia odpowiedzialności za samego siebie i za innych ludzi, a także kształtowanie się poczucia kontroli nad wydarzeniami świata zewnętrznego. Młodzi ludzie cenili także pierwsze uczucia i doznania erotyczne, których doświadczyli w tym okresie rozwoju. Około 70% badanych czternastolatków stwierdziło, iż najważniejszym okresem w życiu jest dorastanie, natomiast żaden z nich nie docenił późnej dorosłości.

Większość badanych 17-latków określiła mianem najważniejszego okresu w życiu okres wczesnej dorosłości (63%). W świetle wypowiedzi młodych ludzi – to właśnie w okresie wczesnej dorosłości osiągną oni najistotniejsze cele życiowe i zrealizują swe marzenia. Dziewczęta i chłopcy oczekują, że do tego czasu rozwiną i opanują własne możliwości realizacyjne, i wreszcie będą mogli sprawdzić się w toku swej aktywności prospołecznej. Nieliczni młodzi ludzie docenili okres późnej dorosłości określając go jako

Ryc. 1. Umieszczenie w czasie punktu granicznego między teraźniejszością a przyszłością przez młodzież

czas przeznaczony na odpoczynek, jako „porę zbierania owoców” i zasłużonego szacunku ze strony innych ludzi (10%). Jednak 13% przedstawicieli starszej grupy wiekowej wybrało dorastanie jako najważniejszy okres życia. Należy jednak zaznaczyć, że decyzję taką podjęli młodzi ludzie, którzy stosunkowo negatywnie ocenili samych siebie oraz otaczający ich współczesny świat. Powyższy rezultat badań zwraca naszą uwagę na ważność wydarzeń i zjawisk o znaczeniu konstruktywnym dla rozwoju dorastających dziewcząt i chłopców, a zwłaszcza w I fazie tego okresu życia. Jednak na podkreślenie zasługuje wynik wskazujący na negatywną ocenę okresu dorastania przez część dziewcząt i chłopców (17%). Powyższy rezultat może być wskaźnikiem wzrostu natężenia zjawisk zagrażających negatywnymi konsekwencjami dla rozwoju młodzieży znajdującej się w II fazie dorastania (zauważona tendencja może być charakterystyczna wyłącznie dla ostatnich lat – wymaga to sprawdzenia w dalszych badaniach).

Jednym z ważnych celów badań było poznanie reprezentacji przyszłości osobistej oraz przyszłości naszego kraju. Podjęto również próbę zlokalizowania planów życiowych młodzieży w czasie. Wyniki badań pozwoliły również określić zmiany lokalizacji punktu granicznego pomiędzy terażniejszością a przyszłością, które zachodzą wraz z rozwojem dziewcząt i chłopców w toku dorastania (rycina 1). Dla ponad połowy młodzieży z młodszej grupy wiekowej początek własnej przyszłości przypadał na wiek pomiędzy 17 a 18 rokiem życia (57%). Natomiast młodzież ze starszej grupy wiekowej punkt graniczny („startowy”) przyszłości lokalizowała pomiędzy 19 a 28 rokiem życia. Tak dużą rozpiętość czasową można wyjaśnić różnicami w planach życiowych starszej grupy młodzieży. Jeśli wśród celów życiowych młodych ludzi mieściło się ukończenie studiów lub wyjazd zarobkowy poza granice kraju, to wtedy wspomniany punkt graniczny przesunął się na osi czasu w prawo – wydłużała się perspektywa terażniejszości. Natomiast dla młodzieży planującej szybkie podjęcie pracy zarobkowej po ukończeniu liceum (lub założeniu własnej rodziny) przyszłość znajdowała się w krótszej perspektywie (por. B. Zazzo 1972). (Czynnikiem dyskryminującym nie było pochodzenie społeczne ani płeć). Rezultat ten świadczy o realizmie planów życiowych i jest przejawem rozwoju perspektywy temporalnej u młodzieży należącej do pierwszej z wymienionych podgrup (por. J. Nuttin 1985). Ponadto ujawniły się różnice odnośnie związków ja-terażniejszego z ja-przyszłym na tle rozpiętości terażniejszości. Okazuje się, że młodzi ludzie percypujący stosunkowo bliskie przejście z terażniejszości w przyszłość częściej uznawali proces formowania własnej tożsamości za zakończony. W konsekwencji tego uważali się za osoby dojrzałe, o sprecyzowanej, ustabilizowanej drodze życiowej.

Dominujące aspiracje i cele młodzieży okazały się niezależne od płci, wieku i pochodzenia społecznego (tabela 2). Celem o podstawowym znaczeniu zarówno dla dziewcząt, jak i dla chłopców jest założenie własnej rodziny, a następnie zdobycie dobrego zawodu i uzyskanie satysfakcjonującej pracy. Wyniki wcześniejszych badań własnych potwierdzają, że cele te są trwale umiejscowione na szczycie hierarchii dążeń młodych Polaków (por. H. Liberska 1987). Następne miejsce w hierarchii zajmują cele, które wynikają z dążenia do zabezpieczenia się przed różnymi zagrożeniami współczesnej doby, takimi jak bezrobocie, głód, choroby i inne. Nieco niżej zlokalizowane są cele materialne, takie jak: uzyskanie dobrobytu i zdobycie pieniędzy (hierarchię celów życiowych młodzieży oraz ich rozlokowanie w perspektywie temporalnej zawiera tabela 3).

Tabela 2

Cele życiowe dominujące w grupach badawczych wyodrębnionych ze względu na wiek, płeć i pochodzenie społeczne młodzieży (według częstotliwości występowania)

Hierarchia celów życiowych	Grupa wiekowa		Płeć		Pochodzenie*		
	młodsza	starsza	żeńska	męska	C	R	I
I. założyć własną rodzinę	1	1	1	1	1	1	1
II. zdobyć satysfakcjonujący zawód i pracę	2	2	2	2	2	2	2
III. uzyskanie zabezpieczenia przed różnymi zagrożeniami	3	3	3	3	3	3	3
IV. osiągnąć dobrobyt materialny	4	4	4	4	4	4	4

* C – pochodzenie chłopskie, R – pochodzenie robotnicze, I – pochodzenie inteligentkie

Tabela 3

Hierarchia celów życiowych młodzieży oraz ich rozmieszczenie w perspektywie temporalnej

Cele młodzieży	Częstość występowania	Perspektywa czasowa		
		16 – 20 r. ż.	21 – 31 r. ż.	pow. 32 r. ż.
1. założenie rodziny	89%	x	x	x
2. satysfakcjonująca praca	87%	x	x	
3. zabezpieczenie przed różnymi zagrożeniami	76%	x	x	x
4. uzyskać dobrobyt (pieniądze)	65%	x	x	x
5. działalność polityczna, społeczna	25%	x	x	x
6. dalszy rozwój własnej osoby	15%	x	x	
7. prowadzić własny interes (sklep, przedsiębiorstwo, zakład usługowy i in.)	15%	x	x	

Wyniki badań wskazują na dużą wrażliwość młodzieży na problemy społeczno-ekonomiczne kraju. Młodzi ludzie dostrzegają szereg zagrożeń tkwiących we współczesności, a szanse na ich pozytywne rozwiązanie przesuwają na dość odległą przyszłość. Dziewczęta i chłopcy są zainteresowani problemami własnych rodzin, jak też problemami społecznymi i politycznymi Polski – zainteresowanie to przejawili wszyscy badani. W wypowiedziach

młodzieży przeważały pozytywne oceny perspektyw rozwoju kraju – niekiedy wbrew pesymistycznym ocenom stanu aktualnego. Jednakże tendencja ta charakteryzowała przede wszystkim młodszych badanych. Młodzież 17-letnia częściej ujawniała pesymistyczne perspektywy czasowe (30% badanych). Podchodząc do tego problemu z punktu widzenia rozwoju nie można wyniku uznać za zdecydowanie negatywny bądź źle rokujący na przyszłość, gdyż pesymistyczny horyzont czasowy może pobudzać młodych ludzi do zaprogramowania we własnym przyszłym życiu zmian, dążeń czy celów ukierunkowanych na realizację powszechnie akceptowanych wartości.

Mniejszy optymizm 17-latków względem przyszłości, w porównaniu z jego nasileniem u 14-latków, można uznać za efekt procesu socjalizacji, a także rozwoju poznawczego. Zachodzące w toku dorastania zmiany rozwojowe implikują bardziej realistyczną percepcję świata i możliwej do przewidzenia jego ewolucji społeczno-ekonomicznej. Jednocześnie przybliżanie się do dorosłości oznacza dla dorastających konieczność podjęcia nowych zadań, których realizacja w percypowanej rzeczywistości może być trudna (por. R. J. Harigurst 1970).

Konkludując, stwierdzić można, iż w okresie dorastania przebiegają ważne zmiany perspektyw temporalnych. Przejawiają się one przede wszystkim we wzroście ekspansji perspektyw czasowych i realizmu w planowaniu drogi życiowej.

Dotychczasowe badania przekonują o sensowności pogłębionej eksploracji tej problematyki. Kontynuowanie badań nad rozwojem perspektyw czasowych w powiązaniu ze zmianami społeczno-ekonomicznymi może dostarczyć wartościowych podstaw dla planowania polityki społecznej kraju oraz stworzyć naukowe podwaliny dla szeregu oddziaływań wychowawczych, profilaktycznych czy reedukacyjnych.

W świetle powyższych rozważań wyłania się interesujący problem przekształceń rozwojowych perspektyw czasowych ludzi znajdujących się w różnych okresach rozwoju i żyjących w odmiennych warunkach społeczno-kulturowych. Rozwiązanie tego problemu wymaga szeroko zakrojonych badań porównawczych nad perspektywami temporalnymi ludzi w różnym wieku i w różnych kulturach.

BIBLIOGRAFIA

- Bandura A. 1986, *Social foundation of thought and action*, Engelwood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Havighurst R. J. 1970, *Development tasks and education*, McKay Co, New York
- Liberska H. 1987, *Zmiany w hierarchiach potrzeb i celów życiowych młodzieży*, w: Psychologia Wychowawcza, nr 4
- Neisser U. 1976, *Cognition and reality. Principles and implications of cognitive psychology*, Freeman, San Francisco
- Nuttin J. 1985, *Future time perspective and motivation: theory and research method*, Lawrence Erlbaum Associates Louvain, Hillsdale, New Jersey
- Piaget J. 1966, *Narodziny inteligencji dziecka*, PWN, Warszawa
- Rodriguez - Tome H., Bariaud F. 1987, *Les perspectives temporelles à l'adolescence*, Presses Universitaires de France, Paris
- Tyszkowa M. 1980, *Percepcja sytuacji a zmiany rozwojowe w strukturze „ja”*, w: Ratajczak Z. (red.) Psychologia w służbie człowieka, PWN, Warszawa
- Waldfoegel S. 1948, *The frequency and affective character of childhood memories*, w: Psychological Monographs, nr 62 (4)
- Zazzo B. 1972, *Oblicza młodości, Psychologia różnicowa wieku dorastania*, PWN, Warszawa